

Stargardzki garnizon w latach I wojny światowej

Zręby stałego garnizonu w Stargardzie sięgają drugiej połowy XVII w. Biorąc pod uwagę fakt, że po dziś dzień w mieście stacjonują jednostki wojskowe daje nam to ponad 300 lat historii militarnej miasta nad Iną. Poniższy tekst dotyczy jedynie krótkiego wycinka z dziejów stargardzkiego garnizonu obejmującego w przybliżeniu drugą dekadę XX w. Z kronikarskiego obowiązku należałoby wspomnieć, że w 1676 r. odnotowana była w Stargardzie obecność szwadronu polskich rajtarów¹ będących na służbie elektora brandenburskiego². Szwadronem dowodził wówczas rotmistrz Rybiński³. Przez większość XVIII w. ze Stargardem związany był 22. Pułk Piechoty Pruskiej. Jego pojawienie się w naszym mieście wiązało się z przyłączeniem tej części Pomorza do państwa pruskiego w pierwszych latach XVIII wieku. 22. Pułk Piechoty brał m.in. udział w większości kampanii wojennych okresu rządów Fryderyka II Wielkiego (rządził królestwem pruskim w latach 1740 - 1786). W 1806 r. pułk ten jak wiele innych jednostek armii pruskiej został rozbity, poszczególne jego bataliony uległy rozproszaniu, wyjątek stanowił jedynie batalion grenadierów, który schronił się w murach twierdzy kołobrzesckiej. Brał udział w obronie Kołobrzegu zakończonej wraz z podpisaniem pokoju w Tylży kończącej wojnę Napoleona Bonaparte z koalicją prusko - rosyjską⁴. Po reformach armii i państwa pruskiego z lat 1807 - 1808 Stargard przyporządkowany został do II. Okręgu Wojskowego z dowództwem w Szczecinie. Spośród wielu jednostek armii pruskiej (jazdy i piechoty) w XIX w. najbardziej związany był z miastem, do okresu który nas interesuje włącznie, 9. Pułk Grenadierów. Powstał on w 1808 r. na bazie jednego z batalionów broniących twierdzy kołobrzesckiej. Miejscami stacjonowania sztabu pułku i poszczególnych batalionów były w XIX w. garnizony w Poczdamie, Szczecinie, Choszcznie, Pyrzycach, Goleniowie, Kołobrzegu, Anklam. W 1849 r. nadano 9. Pułkowi Grenadierów nazwę

¹ Rajtarzy (staroniemiecki - *Reuter-jeździec*) początkowo na zachodzie Europy (połowa XVI w.) rodzaj jazdy lekkiej uzbrojonej w pistolety i rapiery. Z czasem przeobrazili się w kirasjerów. W Polsce w XVII w. rajtarami nazywano lżejszy typ jazdy zachodniego autoramentu uzbrojonego w rapiery, pistolety i arkebuzy, lecz nie używającej zbroi (nazywamy ich też arkebuzerami). *Mała Encyklopedia Wojskowa*, Tom 3, Warszawa 1971, s. 28.

² Fryderyk Wilhelm Wielki Elektor (1620-1688) – elektor brandenburski i książę pruski z dynastii Hohenzollernów.

³ Szwadron stacjonował w Stargardzie do maja 1676 r. K. Albedyll, *Soldaten und Garnisonen in Pommern und im Bezirk des II. Armee-Korps*, Stettin 1926, s. 60.

⁴ Szełami (dowódcami) 22. Pułku byli kolejno: gen. mjr Adrian Bernd v. Borcke, płk Moritz Prinz von Anhalt-Dessau, gen. mjr Balthasar Rudolf von Schenckendorff, gen. mjr Carl Christoph von Ploetz, gen. mjr Friedrich Carl von Schlieben, gen. mjr Carl Friedrich von Klinkowström, gen. mjr Franz Otto von Pirch. **Szerzej na temat 22. Pułku patrz m.in.:** Goltz, *Geschichte des Colbergschen Grenadier-Regiments Graf Gneisenau (2. Pomm.) Nr. 9 und seiner Stammtruppen 1717-1908*, Berlin 1912; G. Dorn, J. Engelmann, *Die Infanterie-Regimenter Friedrich des Grossen 1756-1763*, Augsburg 1992; Ch. F. Wutstrack, *Nachtrag zu der Kurzen historisch-geografisch-statistischen Beschreibung des königlich-preussischen Herzogtums Vor-und Hinter-Pommern*, Stettin 1795; S. Michaelis, *Das Stargarder Regiment im 18. Jahrhundert*, "Stargarder Jahresblatt" 2000, s. 88-101; H. Siuts, *Stargard i Pom. als Soldatenstadt*, "Nachrichten aus dem II. Korps", Juni, 1943, s. 9-11; K. Albedyll, *Soldaten...*, op. cit., s. 60-61.

„Kołobrzieskiego” w celu upamiętnienia bohaterskiej obrony miejsca powstania pułku. Od tego roku na czapkach żołnierze i oficerowie pułku nosili też inskrypcję: „Colberg 1807”. Od 1864 r. miejscem stacjonowania sztabu pułku i trzech batalionów był Stargard. Od 1873 r. jeden batalion przeniesiony został do Pyrzyc. W latach 1818 – 1891 dowódcami pułku byli gen. książę August Naidhardt von Gneisenau⁵ i następnie marszałek von Moltke. Od 1908 r. orzeł na czapkach żołnierzy z 9. Pułku posiadał „Gwiazdę Gwardii”, a do nazwy pułku dodano księcia Gneisenau i odtąd pełna nazwa pułku brzmiała: 9. Kołobrzieski Pułk Grenadierów księcia Gneisenau (2. Pomorski) (Colbergsches Grenadier – Regiment Graf Gneisenau (2. Pomm.) Nr. 9). W latach 1881 – 1884 na potrzeby pułku wzniesiono na zachodnich obrzeżach miasta kompleks koszarowy obecnie nazywany Czerwonymi Koszarami⁶. Lokalizacja koszar nie była przypadkowa. Wzniesione zostały w bezpośredniej bliskości bocznic dworca kolejowego, umożliwiającego szybki i sprawny załadunek pułku na eszelony⁷.

Wg stanu z 1 grudnia 1910 r. Stargard liczył 27 551 mieszkańców (mężczyzn - 13 724; kobiet - 13 827), w tym wojskowych było 1 758⁸. Wojsko odgrywało znaczną rolę w życiu miasta, wielu jego mieszkańców znajdowało tam zatrudnienie jako cywile, istniały stowarzyszenia kombatanckie⁹, w niedzielne dni czas mieszkańcom miasta umilała orkiestra garnizonowa (ilustr. 1).

Przed wybuchem Wielkiej Wojny sztandar 9. Pułku Grenadierów przyozdabiała szarfy za: „Kołobrzeg 1807”, „Wojnę Wyzwoleńczą 1813/15”, „Wojnę 1866 r.”, „Wojnę 1870/1871” oraz szarfa „Krzyża Żelaznego”¹⁰.

Przyglądając się planom Stargardu sprzed 1914 r. widzimy, że oprócz Czerwonych Koszar w skład stargardzkiego garnizonu wchodziło jeszcze kilka obiektów. Jednym z ważniejszych był budynek Dowództwa Podokręgu i Garnizonu (*Bezirkskommando Stargard*) przy Heiligegeiststrasse 26 (ilustr. 2)¹¹. W tym samym budynku znajdował się też punkt rekrutacyjny (*der Ersatz - Kommission der Aushebungsbezirke*), który swym zasięgiem obejmował poborowych z powiatów: szadzkiego, gryfińskiego i pyrzyckiego wraz ze stolicami tych powiatów. W armii niemieckiej przed wybuchem Wielkiej Wojny okres służby wojskowej trwał dwadzieścia cztery lata i pół roku. Z tego 2 lata w służbie czynnej, 4,5 roku w rezerwie, 5 lat w landwerze (obrona krajowa, terytorialna) pierwszego powołania, 8 lat w landwerze drugiego powołania i 5 lat w landszturmie (pospolite ruszenie), do 45 roku życia. Do pospolitego ruszenia zaliczano również wszystkich mężczyzn zdolnych do służby od 17 do 20 roku życia, a więc przed powołaniem do służby czynnej. Ci, którzy z różnych przyczyn nie

⁵ Książę August Naidhardt von Gneisenau (1760-1831) - feldmarszałek pruski. W 1807 r. wstąpił się w obronie Kołobrzegu przed wojskami Napoleona Bonaparte. W latach 1818-1830 dowódca 9. Pułku Grenadierów.

⁶ Koszt budowy wyniósł 1 507 700 talarów (część tych pieniędzy pochodziła z kontrybucji wojennych jakie pozyskały Niemcy od pokonanej Francji po wojnie w latach 1870-1871). Kierownikiem budowy koszar był królewski mistrz budowlany Emil Drews.

⁷ Wschodni mur koszar przedzielony był od terenów kolejowych jedynie ulicą Gneisenaua (Gneisenau-Strasse), obecnie ul. gen. J. Bema.

⁸ *Adreß-Buch für Stargard in Pommern 1913, Anhang*, Stargard in Pommern [1913], s. 7.

⁹ Najstarsze skupiały weteranów wojen jakie pruska, a następnie niemiecka armia prowadziła w latach 1866, 1870-1871.

¹⁰ A. Kurzer, *Geschichte des Kolbergschen Grenadier-Regiments Graf Gneisenau (2. Pom.) Nr. 9 und Geschichte der Fahnen des Regiments*, (brak miejsca wydania) 1900, s. 9.

¹¹ Obecnie jest to budynek mieszkalny przy pl. Ducha Świętego.

zostali powołani do służby czynnej, a byli do niej zdolni, zaliczani bywali do „ersatz-rezerwy”, w której przebywali przez 12,5 roku, a następnie byli przenoszeni do Landwehry drugiego powołania i landszturmu pierwszego powołania¹².

Nieopodal dowództwa garnizonu przy obecnej ulicy Warszawskiej znajdowały się magazyny wojskowe (depot)¹³. Przy tej samej ulicy (Friedrichstrasse 29) znajdował się też wzniesiony w 1829 r. szpital garnizonowy (*Garnison-Lazarett* lub *Standort-Lazarett*) (ilustr. 3)¹⁴. Innym obiektem, również ważnym w życiu garnizonu, było kasyno oficerskie zlokalizowane w już dziś nieistniejącym budynku przy zachodnim odcinku murów miejskich przy placu Blüchera 2 (**Blücherplatz 2., w 1911 r. telefon o numerze 11**). Pralnia wojskowa zlokalizowana była przy ul. Portowej (Petergrönigstrasse). Na zachodnich obrzeżach miasta zlokalizowane były place ćwiczeń stargardzkiego garnizonu. Był to mały plac ćwiczeń (*Kleine Exerzierplatz*) oddzielony od Czerwonych Koszar ul. Grenadierów (Grenadierstrasse)¹⁵ (ilustr. 4). Do tego placu ćwiczeń od południa przylegały zabudowania koszarowe kompani karabinów maszynowych. Drugi plac ćwiczeń stargardzkiego garnizonu zwany Dużym Placem Ćwiczeń (*Gross Exerzierplatz*) znajdował się na poza granicami administracyjnymi miasta, pomiędzy dzisiejszą ul. Szczecińską (Stettinerstrasse) a Al. Żołnierza (Moltkestrasse), aż po Giżynek (Giesenfelde).

Oficerowie ze stargardzkiej jednostki, zamieszkiwali na obszarze całego miasta. Funkcję rusznikarzy (*Waffenmeister*) w koszarach 9. Pułku pełnili m.in. przedstawiciele rodziny Lewerentz¹⁶. Jednym z nich był Richard Lewerentz, rusznikarz w I. Batalionie, zamieszkały przy Moltkestrasse 3 (ul. 11. Listopada)¹⁷.

Jak wiemy nieformalny początek I wojny światowej miał miejsce w Sarajewie 28 czerwca 1914 r. gdzie od kul zamachowca Serba Gawriło Princip zginął następca tronu monarchii habsburskiej arcyksiążę Franciszek Ferdynand. W miesiąc po tym wydarzeniu Austro-Węgry wypowiedziały wojnę Serbii. W jej obronie stanęła Rosja, która 31 lipca ogłosiła mobilizację swej armii. Prusy zażądały jej odwołania, Rosja odmówiła, w efekcie czego Prusy wypowiedziały Rosji wojnę 1 sierpnia wprowadzając na terytorium Rzeszy „stan zagrożenia wojennego”. Tego samego dnia, a była to sobota, najpierw Niemcy, następnie kilka godzin później Francja ogłosiły mobilizację. W ciągu kilku następnych dni Niemcy kolejno wypowiedzieli wojnę Francji, Belgii, Wielkiej Brytanii.

Niemieckie plany mobilizacyjne obowiązujące od 1 kwietnia 1914 r. spoczywały w zalakowanych kopertach w kasach pancernych ministerstwa wojny. Jeszcze przed ich otwarciem (1 sierpnia) 28 lipca zarządzone ochronę linii kolejowych i dróg wodnych oraz powrót wojsk z terenów ćwiczeń do koszar.

1 sierpnia o godzinie 19.45 do garnizonów w całym cesarstwie trafił rozkaz

¹² J. Orzechowski, *Dowodzenie i sztaby. Od schyłku XIX w. do końca pierwszej wojny światowej*, Warszawa 1975 r., s. 236.

¹³ Obecnie w budynkach tych mieści się sklep meblowy.

¹⁴ Obecnie budynek Powiatowej Komendy Policji.

¹⁵ Obecnie ul. Zwycięzców.

¹⁶ Carl (później też i Oskar) Lewerentz prowadzili zakład rusznikarski w Stargardzie przy Pyritzerstrasse (ul. Mieszka I), specjalizujący się w produkowaniu i naprawianiu broni myśliwskiej. A. Bierca, *Rozwój produkcji broni. Stargardzkie rusznikarstwo*, [w:] *Od pomysłu do przemysłu. Rzemiosło i przemysł stargardzki*, Stargard 2010, strony nienumerowane (broszura towarzysząca wystawie plenerowej o tym samym tytule).

¹⁷ *Adress-Buch für Stargard in Pommern 1915*, Stargard in Pommern [1915] s. 59.

o mobilizacji, dotarł też do stargardzkiego garnizonu. Zastępca dowódcy pułku ppłk (*Oberleutnant*) von Skrybensky¹⁸ oraz adiutanci (zastępcy) dowódców poszczególnych batalionów wezwani zostali na odprawę do dowódcy pułku płk Leu'a¹⁹ i obarczeni zostali zadaniem przeprowadzenia zgodnie z planem mobilizacji pułku.

5 sierpnia 9. Pułk Grenadierów - jak i wszystkie inne niemieckie jednostki liniowe pierwszego rzutu - był zmobilizowany. W Stargardzie do wymarszu gotowych było: 3 500 żołnierzy i oficerów, 250 koni i 70 samochodów. Zanim jednak nastąpił wymarsz jednostki na front w dniu 6 sierpnia w kościele Mariackim odbyło się uroczyste nabożeństwo. Żegnano 3 500 „synów pomorskiej ziemi”, życząc im szybkiego zwycięstwa. W nabożeństwie uczestniczył reprezentując władze miejskie m.in. superintendent Brück. Po nabożeństwie nastąpił uroczysty przemarsz żołnierzy do koszar.

W dniu mobilizacji szefem pułku był płk Leu (ilustr. 5), jego zastępcą (adiutantem, oficerem do zleceń) był ppłk v. Skrybenski, lekarzem pułkowym był doktor Long, kwatermistrzem ppłk Michaelis, skarbnikiem pułku był Schröder, kapelmistrzem orkiestry pułkowej Ahlers. Pułk składał się z trzech batalionów, z których każdy liczył cztery kompanie. Ponadto w skład pułku wchodziła dodatkowa kompania karabinów maszynowych sformowana w 1913 r. (*Maschinengewehr – Kompagnie*) składająca się z 6 karabinów typu *Maxim*²⁰. Dowódcą kompani był kpt. Varnhagen. Oficerami w kompanii byli: ppor. von Courbière i ppor. Wever. Na czele poszczególnych batalionów 9. Pułku Grenadierów stali: I. Batalion dowódca mjr von Kleist (późniejszy dowódca pułku)²¹, jego zastępcą był ppor. Berendes. W skład batalionu wchodziły cztery kompanie. Szefem 1. Kompani był kpt. Rose, wśród oficerów byli ppor. v. Schultze, ppor. Schelling i ppor. Haupt; 2. Kompanią dowodził kpt. Normann, wśród oficerów byli ppor. Heinemann i ppor. Ernst Stuh; 3. Kompanią dowodził kpt. von Deten, oficerami w kompanii byli: ppor. Fritz Guercke, ppor. Koch, podchorąży baron von Dalwig; 4. Kompanią dowodził kpt. Kalbrack, oficerami byli: por. v. Wallis, ppor. v. Zitzewitz, ppor. Walter Stuh, podchorąży Porath²². II. Batalionem dowodził major v. Restorff, adiutantem (zastępca dowódcy batalionu) był ppor. Runie, lekarzem batalionowym był dr Hartmann, jego zastępcą dr Matthies, kwatermistrzem (*Verpflegungsoffizier*) batalionu był ppor. Lubenow, kasą batalionu zarządzał Kummerow. W skład II. Batalionu wchodziły: 5. Kompania dowodzona przez kpt. Cremer'a, oficerami byli ppor. Monjé i ppor. Krüder, podchorąży Beckmann; 6. Kompanią dowodził kpt. v. Seelhorst (późniejszy

¹⁸ Zamieszkały przy Jobststrasse 74 (ul. J. Piłsudskiego). Ibidem, s. 100

¹⁹ Mieszkał przy Kalkenbergstrasse 2 (ul. Struga), stanowisko dowódcy pułku objął 22 kwietnia 1914 r. Przed nim pułkiem dowodził płk Langer.

²⁰ Jak się wkrótce okazało taka mała ilość karabinów maszynowych w pułku, była nie dość wystarczająca na współczesnym polu walki.

²¹ W latach 1874 i 1876 w 9. Pułku Grenadierów odnotowywany jest major v. Kleist jako dowódca I. Batalionu, zamieszkały przy Radestrasse 31 (obecnie ul. Grodzka). *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i./Pom., auf das Jahr 1874*, Verfaßt A. Dusse, s. 88, 165; *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard i. Pomm., auf das Jahr 1876*, Verfaßt A. Dusse, s. 88, 165. W 1893 r. w składzie 9. Pułku odnotowywany jest podporucznik (Seconde – Lieutenant) v. Kleist, zamieszkały przy Breitestrasse 16 (obecnie ul. Złotników); *Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adreß- und Geschäfts-Handbuch für Stargard in Pomm., auf das Jahr 1893*, Verfaßt A. Dusse, s. 117, 195.

²² Chorąży pułku poległ w bitwie nad Marną 5 – 7 września 1914 r.

ostatni dowódca pułku), oficerami byli: ppor. Tietz i ppor. Fischer; 7. Kompania, dowódca kpt. v. Bismarck, oficerowie: ppor. Loebner, ppor. Kroggel, podchorąży Firfon; 8. Kompania, dowódca kpt. Walbaum v. Traubitz, oficerowie: ppor. Raddatz, ppor. Zimmermann, i ppor. Felisch. Batalionem Fizyliarów dowodził mjr Wilken, jego adiutantem był ppor. Schmidt, lekarzem batalionowym był dr Schrader, zastępcą dr Schulz, kwatermistrzem ppor. Lubach, skarbnikiem batalionu por. Wallter. W skład Batalionu Fizyliarów wchodziły: 9. Kompania dowodzona przez por. Haupt, oficerami w batalionie byli: ppor. Matthias, podchorąży Kucharski; 10. Kompania, dowódca por. v. Verfen, oficerowie: ppor. Keiper, podchorąży Delion; 11. Kompania, dowódca kpt. Eick, oficerowie: ppor. Laschinsky i ppor. Frenz; 12. Kompania, dowódca kapitan v. Wienskowsky, oficerowie: ppor. Meisner i ppor. Schlovien.

W momencie wybuchu wojny podstawową bronią pruskiej piechoty (również pułków grenadierskich) był karabin *Mauser* wzór 1898, kaliber 7,92 mm. Długość karabinu bez bagnetu wynosiła 125 cm (z bagnetem 150 cm), ciężar bez bagnetu 4,1kg (z bagnetem 4,5 kg). Żołnierz, skuteczny ogień tym karabinem mógł prowadzić na odległość maksymalnie 2 000 metrów²³. Żołnierze pruscy nosili pikielhaubę jako bojowe nakrycie głowy. Elementem rozpoznawczym w umundurowaniu żołnierzy i oficerów 9. Pułku Grenadierów – był numer pułku: czerwona cyfra 9 noszona na pagonach i płóciennych pokrowcach na pikielhaubach²⁴.

Po przejściu armii niemieckiej do działań wojennych utworzonych zostało siedem Korpusów Armii. Szczeciński II. Okręg Wojskowy w strukturach, którego znajdował się stargardzki garnizon wystawił II. Korpus Armii (II. Armeekorps) w sile 24 batalionów piechoty²⁵, 8 eskadr jazdy²⁶, 28 baterii artylerii (160 dział)²⁷, 3 kompanie pionierów (wojsk inżynieryjnych). Korpusem dowodził gen. Alexander von Linsingen. Korpus wszedł w skład 1 Armii.

9. Kołobrzeski Pułk Grenadierów wraz z 2. Pułkiem Grenadierów Króla Fryderyka Wilhelma IV (Grenadier Regiment König. Friedrich Wilhelm IV. (1. Pomm.) Nr. 2) - miejsce stacjonowania Szczecin oraz z 54. Pułkiem Piechoty von Goltz (Infanterie – Regiment v. d. Goltz (7. Pomm.) Nr. 54) – miejsce stacjonowania Kołobrzeg i Koszalin wchodził w skład 5. Brygady Piechoty (5. Infanterie – Brigade), która wraz z 6. Brygadą Piechoty (6. Infanterie – Brigade)²⁸ tworzyła elitarną 3. Dywizję Piechoty (dowódca gen. von Trossel).

Siódmego sierpnia od 5 rano zaczął się załadunek pułku na wagony kolejowe. Żołnierzy na dworcu żegnali: burmistrz miasta, oficerowie 9. Pułku wśród nich por. Wobring i mjr Goltz, którzy tworzyli korpus oficerski batalionu zapasowego/szkoleniowego, mającego stanowić rezerwę dla 9. Pułku Grenadierów. Pierwszy

²³ Szerzej na temat karabinu *Mauser* patrz: R. Matuszewski, I. Wojciechowski, *Karabin Mauser wz. 1898*, Warszawa 1983 r.

²⁴ Czerwony kolor numerów pułków był zarezerwowane dla jednostek piechoty.

²⁵ 4. Dywizja Piechoty i 3. Dywizja Piechoty, każda w składzie dwóch brygad piechoty.

²⁶ 3. i 4. Brygada Kawalerii.

²⁷ 3. i 4. Brygada Artylerii.

²⁸ W jej skład wchodziły następujące jednostki: 34. Pomorski Pułk Fizyliarów Szwedzkiej Królowej Wiktorii (Füsilier – Regiment Königin Victoria v. Schweden (Pomm.) Nr. 34); 42. Pułk Piechoty Księcia Moritz von Anhalt – Dessau (5. Pomorski) (Infanterie – Regiment Prinz Moritz von Anhalt – Dessau (5. Pomm.) nr. 42). P. Wichert, *Das Ehrenbuch der Pommern. Die Pommern im Weltkrieg. Ein Volks – und Gedenkbuch*, Stuttgart [1930], s. 18.

eszelon odjechał ze sztabem pułku, drugi eszelon o godz. 8.00 odjechał z I. Batalionem, potem odjechał II. Batalion i na końcu o godz. 15.00 odjechał ze stargardzkiego dworca Batalion Fizylierów.

Poprzez: Szczecin – Pasewalk – Neubrandenburg – Lubekę – Hamburg – Bremę – Osnabrück pułk zmierzał do rejonu koncentracji 1. Armii (gen. v. Kluck). Po torach na zachód sunęły setki wojskowych eszelonów. Po 6 sierpnia, po mostach na Renie przejeżdżało dziennie 550 pociągów. Do 12 sierpnia 1914 r. Niemcy zgromadziły na granicy Francji i Belgii 1,5 mln żołnierzy. Już od 4 sierpnia siły niemieckie prowadziły zacięte walki na terenie Belgii. 1. Armia niemiecka na skrajnym prawym skrzydle pobiła Anglików²⁹ pod le Szato 26 sierpnia, Francuzów pod Peronne w dniach 28-29 sierpnia. Zgodnie z planem v. Schlifffena zmodyfikowanym przez Moltkego – młodszego, Niemcy rzucili główne siły na Belgię, a przez nią na północną Francję, aby obejść francuskie lewe skrzydło, okrążyć je i od zachodu podejść pod Paryż. 1. Armia walczyła z rosnącymi brakami zaopatrzenia na północny – zachód od Paryża. Wysforowała się przed centrum sił niemieckich 2. i 3. Armie. Żołnierze 1. Armii maszerowali po 40 km dziennie³⁰. W dniach 6-9 września doszło do pierwszej bitwy nad Marną, podczas której armia francuska kontratakując powstrzymała armię niemiecką w marszu na południe i zachód, a w konsekwencji uniemożliwiła Niemcom zdobycie Paryża³¹. 1. Armia pozbawiona łączności z resztą sił niemieckich (2 i 3 armią) została zagrożona okrążeniem i rozbiciem. 9 września Niemcy rozpoczęli odwrót. Żołnierze zażarcie walczyli z przeciwnikiem i własnym zmęczeniem. Zawiodło niemieckie dowództwo. Rywalizacja v. Klucka i Bülowa (2. Armia). Straty 9. Pułku Grenadierów pomiędzy 5 a 9 września 1914 r. wynosiły wśród korpusu oficerskiego: 1 poległy, 7 rannych i 1 zaginiony (dostał się do niewoli). Podoficerowie i szeregowi: 89 zabitych, w tym: w I. Batalionie – 55; w II. Batalionie – 29; w Batalionie Fizylierów – 4. Rany odniosło 218 żołnierzy, a zaginęło 73. Pierwsze tygodnie działań wojennych okazały się punktem zwrotnym wojny, przekreśleniu uległy niemieckie plany *blitzkriegu* – czyli błyskawicznego zwycięstwa i zakończenia działań wojennych na wzór wojny z lat 1870/1871. Rozpoczęła się wojna na wyczerpanie, do której Niemcy nie byli przygotowani. Informację o niepowodzeniu zatajono przed niemieckim społeczeństwem. Od połowy września do połowy listopada 1914 r. walki w północno-wschodniej Francji określane „wyścigiem ku morzu”, w którym każda ze stron starała się obejść północne skrzydło przeciwnika. Niemcy chcieli zdobyć Calé i Dunkierkę, żeby odciąć pomoc brytyjską dla Francji. Główne siły obu stron kierowały się na północ, czego konsekwencją była pierwsza bitwa pod Arras w dniach 2-9 września 1914 r. Wyścig zakończyła pierwsza bitwa pod Ypres we Flandrii (19 X – 22 XI)³². Niemcy zostali powstrzymani. Łączność Anglii z Francją została utrzymana. Wykrwawiona niemiecka armia zmuszona została do przejścia do działań pozycyjnych. Ukształtował się front o długości 800 km od Morza Północnego do granicy szwajcarskiej³³, był to świat okopów, rowów strzeleckich, podziemnych korytarzy, pól minowych, drutów kolczastych (często

²⁹ Brytyjski Korpus Ekspedycyjny.

³⁰ M. M. Evans, *Największe i przełomowe bitwy I wojny światowej*, Warszawa 2008, s. 48.

³¹ Ibidem, s. 47 – 63.

³² Ibidem, s. 65 – 80.

³³ Linia frontu na niektórych odcinkach zatrzymała się 100 km od Paryża.

pod napięciem). Nie zmieni się on przez blisko dwa lata, aż do marca 1917 r., kiedy Niemcy chcąc skrócić własne linie obronne wycofały się na linię Zygfrйда (uprzednio przygotowane pozycje) pomiędzy Arras i Soissons.

Od pierwszych tygodni wojny w niemieckich gazetach zaczęły ukazywać się nekrologi upamiętniające poległych. Gazeta „Stargarder Zeitung” z 4 grudnia 1914 r. zamieściła m.in. dwa nekrologi Fritza Brunka, który jako żołnierz 2. Pułku Grenadierów zmarł 26 listopada „bohaterską śmiercią za króla i ojczyznę” w lazarecie w Bapaume w wieku 26 lat³⁴. Inny nekrolog zamieszczony w tym numerze gazety upamiętniał Oskara Karowa, podoficera 24. Pułku Piechoty (w cywilu sekretarza sądowego w Berlinie), zmarłego 27 listopada 1914 r. w wieku 33 lat w lazarecie w Filain we Francji (tam też został pochowany). Przyczyną śmierci były rany odniesione 25 listopada³⁵. Drukowano też na łamach tej gazety listy zaginionych, rannych i poległych żołnierzy z obszaru rekrutacyjnego stargardzkiego podokręgu wojskowego (ilustr. 6). Innymi wiadomościami zamieszczanymi na łamach tej stargardzkiej gazety, związanymi z toczącą się wojną, były informacje o odznaczonych żołnierzach jakim był np. sierżant (*Feldwebel*) Otto Krause odznaczony Żelaznym Krzyżem (*Eisernes Kreuz*) za odwagę i męstwo podczas walk we Francji. Odznaczony służył w 6. Kompanii, II. Batalionie 9. Pułku Grenadierów (ilustr. 7)³⁶.

W toku wojny zorganizowano w Stargardzie kilka rezerwowych lazaretów. Jeden z nich znajdował się w budynku Bractwa Strzeleckiego (*Schutzenchus*) w obecnym parku Panorama (ilustr. 8). Inny rezerwowy lazaret funkcjonował w szkołach przy Schröderstrasse 20 (ul. B. Limanowskiego). Pełna nazwa szpitala brzmiała: *Koenigliches Reservelazarett Jobstschule* - Królewski Rezerwowy Lazaret Jobstschule (ilustr. 9)³⁷. Na lazaret zamieniono też *Königin Luise Schule*³⁸.

Pomimo wymarszu na front grenadierów z Czerwonych Koszar życie garnizonowe tętniło w mieście z całą mocą czasu wojny. Powoływano i szkolono kolejne roczniki rezerwistów (ilustr. 10). Formowano też w Stargardzie kolejne jednostki, pod koniec 1915 r. sformowano, np. 211. Rezerwowy Pułk Piechoty (*Reserve Infanterie Regiment Nr. 211*) pod dowództwem płk v. Rege, który wszedł w skład 90. Rezerwowej Brygady Piechoty (w składzie 45. Rezerwowej Dywizji Piechoty)³⁹. Szefową kantyny I. Batalionu 9. Pułku Grenadierów była w 1915 r. wdowa Gaffrey (z domu Fritz) mieszkająca przy Banhoffstrasse 12. (ul. Kard. S. Wyszyńskiego). Szefową kantyny II. Batalionu była Pani Sünram, zamieszkała przy tej samej ulicy pod nr 8. Sztab Szkolnego Batalionu Fizylierów 9. Pułku Grenadierów przeniesiono w tym czasie do Świdwina⁴⁰.

³⁴ Jeden nekrolog zamieściła Emma Brunk (z domu Wendt) – wdowa po zmarłym, który w cywilu był właścicielem restauracji. Drugi nekrolog zamieścili koledzy ze „Stowarzyszenie właścicieli restauracji ze Stargardu i z okolic” „Stargarder Zeitung” 14. 12. 1914, s. 4.

³⁵ Ibidem, s. 4.

³⁶ Ibidem, s. 2. Na temat historii powstania i rozwoju niemieckiego wojskowego odznaczenia *Eiserne Kreuz* (Żelazny Krzyż) patrz: H. von Zobelitz, *Das Eiserne Kreuz*, Lipsk 1916.

³⁷ Kartka pocztowa wysłana ze Stargardu pocztą polową z Koenigsches Reserve - Lazarett Jobstschule Turnhalla (sala gimnastyczna), wysłana 1 listopada 1916 r. Nadawca: Kurt Leichreming żołnierz 7. Kompanii 2. Batalionu 351. Pułku Piechoty (88. Dywizja Piechoty ze składu 176. Brygady Piechoty); Kartka ze zbiorów Muzeum w Stargardzie.

³⁸ Obecnie Zespół Szkół nr 1 w parku 3 Maja.

³⁹ *Inwentaryzacja Kościoła Mariackiego z 1936 r.*, Landesarchiv Greifswald, Rep. 55, Nr. 117; P. Wichert, *op. cit.*, s. 25.

⁴⁰ R. Mosse, *Deutsches Reichs-Adressbuch. Provinz Pommern*, Berlin 1915, s. 67.

Biuro dowódcy podokręgu czynne było w godzinach od 8.30 do 12.30 i w godzinach popołudniowych od 15.00 do 18.00, od poniedziałku do soboty. Szefem stargardzkiego podokręgu w tym czasie był mjr Ohme, ponadto był on także komendantem obrony krajowej (*des Landwehr-Bezirks Stargard*) podokręgu i szefował komisji poborowej. Służbę w dowództwie podokręgu pełnili oficerowie: mjr Großkreutz, por. Buchner (oficer do zleceń). Sierzanci: Dittmann, Vorköper, Kapischke, Hübel, Krüger. Służbę garnizonową nadzorowali Quint – podinspektor garnizonowy, Leiter – inspektor garnizonowy i szef kontrolerów; Golinski, Drobczinski i Jarkowski (*Kasernenwärter*).

Szefem lazaretu był dr Arbeit. Biura szpitala czynne były w godzinach od 7.00 do 12.00. i od 14.00. do 17.00⁴¹.

17 października 1915 r. nowym dowódcą 9. Pułku Grenadierów mianowany został płk v. Derschau. 7 grudnia cesarz i wódz naczelny niemieckiej armii Wilhelm II wizytował pododdziały 3. Dywizji Piechoty, w tym m.in. żołnierzy 9. Pułku Grenadierów. Po pierwszym roku wojny (02.08.1914–02.08.1915) straty w pułku były następujące: poległych 72 oficerów i 2 486 podoficerów i żołnierzy. Rannych i zaginionych: 117 oficerów i 5 665 podoficerów i żołnierzy. W dniach 03.08.–31.12.1915 straty pułku wyniosły wśród oficerów: 10 poległych, rannych i zaginionych 21. Podoficerowie i szeregowi: poległych – 547, rannych i zaginionych – 1 111.

Na dzień 1 grudnia 1916 r. Stargard liczył 32 157 mieszkańców (17 147 mężczyzn, 15 010 kobiet). Garnizon stargardzki liczył wówczas 5 318 żołnierzy⁴². W obozie jenieckim zlokalizowanym na północnym obrzeżu miasta przetrzymywanych było 2 296 jeńców różnych narodowości⁴³. Z funkcjonowaniem obozu jenieckiego Stalag II D w okresie I wojny światowej związany jest też powstały w tym okresie na północnych obrzeżach Stargardu, tam gdzie kończyła się droga torfowa (niem. Tormoorweg, obecnie ul. W. Reymonta) cmentarz wojenny nazywany *Russenfriedhof*. Pomniki poległych na tym cmentarzu odzwierciedlały armie, z jakich żołnierze przetrzymywani byli w tym obozie i tam zmarli. Upamiętniać ich miało 1 080 krzyży oraz kilka pomnikowych założeń. Zmarli jeńcy byli żołnierzami z armii brytyjskiej⁴⁴, francuskiej, portugalskiej, rosyjskiej⁴⁵, rumuńskiej⁴⁶ i serbskiej.

Szefem stargardzkiego podokręgu, komendantem obrony krajowej podokręgu

⁴¹ *Adreß-Buch für Stargard in Pommern*, Stargard in Pommern [1915], s. 239-240.

⁴² *Adress Buch für Stargard in Pommern 1917*, Stargard in Pommern [1917], s. 286.

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Pomnik ich upamiętniający, odsłonięty w listopadzie 1918 r., nie przetrwał do czasów współczesnych. Posiadał dwie inskrypcje w językach angielskim: „*Brithis memorial. To those of yours camerades, who hied in Capitivity*” i języku niemieckim: „*Englisches Gedenken für eurer Kameraden, welche in der Gefangenschaft starben*”. Roßmann, *Unser Stargarder Russenfriedhof*, „*Heimat-Klänge. Gratisbeilage Nr. 136. Neues Pommersches Tage-Blatt*”, 7. 11. 1928, s. 124.

⁴⁵ Na temat upamiętnień żołnierzy armii rosyjskiej wyznania prawosławnego, hebrajskiego i mojżeszowego oraz pochowanych tam zmarłych i poległych w II wojnie światowej, znajdujących się obecnie na Międzynarodowym Cmentarzu Jeńców Wojennych, patrz: W. Stanisławski, *Międzynarodowy Cmentarz Wojenny w Stargardzie*, „*Jantarowe Szlaki*” nr 5, 1974, s. 46–52.

⁴⁶ Kamienny pomnik im poświęcony, również nie zachował się do czasów współczesnych. Posiadał on inskrypcje w języku rumuńskim oraz niemieckim o treści: *Den rumänischen Kriegsgefangenen, gestorben im Gefangenenlager zu Stargard, in traurigem Gedenken von Iren Kameraden erbaut*. W. Stanisławski, *Międzynarodowy...*op. cit., s. 46-52.

i szefem komisji poborowej w 1916 r. był ppłk von Wins⁴⁷. Szefem garnizonowego lazaretu pozostawał nadal dr Arbeit (zamieszkały przy Hl. Geiststrasse 5, tel. 104). Poza nim służbę w lazarecie pełnili m.in.: nadinspektor lazaretu Johan Reuyns (zamieszkały przy ul. Friedrichstr. 29), Franz Katulski (lub Katuski), zamieszkały przy Gantenort 10 (obecnie ul. Łabędzia). Kucharzem w lazarecie był dr Wegner. Wśród innych oficerów ówczesnego stargardzkiego garnizonu wymienić można: ppor. Albrecht Backe (zamieszkały przy Moltkestrasse 1), por. Fryderyk von Wienkowski, (zamieszkały przy Barnimstrasse 6), ppłk Wobrink, (zamieszkały przy Heiligegeiststrasse 25), ppłk Goltz (lub Golss) zamieszkały przy Gr. Mühlenstrasse 7, chor. Henke (zamieszkały przy Füsilier-Strasse 5), chor. Ziegenhagen, (zamieszkały przy Gneisenaustrasse 1)⁴⁸, chor. Schievelbein, (zamieszkały przy Gneisenaustrasse 1).

Instytucjami, które na bieżąco odnotowywały w tej wojnie swoich poległych były m.in. szkoły stargardzkie. Królewskie i Miejskie Gimnazjum im. Petera Gröninga wydawało od 1915 r. broszury, w których zamieszczano informację o poległych wykładowcach i uczniach/absolwentach szkoły, odnotowywano też odznaczonych za bohaterstwo na polu walki⁴⁹.

15 kwietnia 1916 r. nowym dowódcą pułku mianowany został mjr v. Kleist. Pełnił tę funkcję do 14 września 1916 r., kiedy to szefem pułku został płk baron v. Eberstein (przedstawiciel starej pomorskiej szlachty mającej swoje dobra w okolicach Maszewa i Nowogardu). W toku działań wojennych, w wyniku doświadczeń wyniesionych po pierwszych dwóch latach wojny pozycyjnej, utworzono przy każdym batalionie w 9. Pułku Grenadierów (październik 1916 r.) kompanie karabinów maszynowych (dotychczas była tylko jedna na cały pułk)⁵⁰. Ponadto dodatkowo utworzono też przy batalionach kompanie miotaczy min (*Minerwerferkompagnie*), kompanie pionierów i kompanie saperów.

Na froncie zachodnim 9. Pułk w okresie 1.04.–30.06.1916 toczył walki pozycyjne w Szampanii. Od końca listopada zacięte walki nad rzeką Sommą⁵¹. Tam też 13 grudnia 1916 r. pozycje 9. Pułku Grenadierów wizytował po raz drugi w tej wojnie Cesarz Wilhelm II. W tym czasie przerzucony na front wschodni II. Batalion 9. Pułku Grenadierów toczył walki pozycyjne nad rzekami Strypą i Seretem, a następnie nad Żłota Lipą.

W kwietniu 1917 r. armia niemiecka rozpoczęła wiosenną ofensywę na froncie zachodnim, w historii pułku okres ten wiąże się z zaciętymi walkami pod miastem Arras toczonymi 17.04.–16.05.1917. W trakcie walk doszło do zmiany na stanowisku dowódcy pułku. 21 kwietnia został nim mjr v. Seelhorst. Podczas tych walk określanych „Frühjahrsschlacht bei Arras“ straty 9. Pułku wyniosły: 21 zabitych, rannych i zaginionych oficerów i 1 044 zabitych, rannych, zaginionych podoficerów i żołnierzy szeregowych. W trakcie letnich walk pozycyjnych we Flandrii w okresie 10.07.–04.08.1917 poległo w pułku: 4 oficerów, 86 podoficerów i szeregowych.

⁴⁷ Zamieszkały przy Blücherstrasse 12a (ul. S. Staszica).

⁴⁸ Od 1 czerwca 1908 r., wcześniej ulica ta nazywała się Kunowstrasse.

⁴⁹ Poruszony: A. Kurz, *Das Stargarder Gymnasium und das Kriegsjahr 1915, Stargard in Pommern 1916*; Idem, *Das Stargarder Gymnasium und die Kriegsjahre 1916 – 1918, Stargard in Pommern 1920*.

⁵⁰ Od grudnia 1916 r. zaczęto na uzbrojenie kompani karabinów maszynowych wprowadzać nowy karabin MG08/15.

⁵¹ Szerzej patrz: M. M. Evans, *op. cit.*, s. 135 – 157.

W monografii 9. Kołobrzeskiego Pułku Grenadierów powstałej w okresie międzywojennym rozdział poświęcony, czwartej wielkiej bitwie we Flandrii (*Herbstschlacht in Flandern* - jesienna bitwa we Flandrii) w dniach 10.10.-05.11.1917, opatrzony został grafiką przedstawiającą śmierć z kosą unoszącą się nad polem bitwy, mającą zobrazować duże straty 9. Pułku w tych walkach (ilustr. 11). Były one następujące, oficerowie: polegli – 3, ranni – 14, zaginieni – 1 (łącznie 18). Podoficerowie i szeregowi: polegli w I. Batalionie – 45, w II Batalionie – 33, w Batalionie Fizylierów – 52 (łącznie 130). Straty 1, 2 i 3 kompanii karabinów maszynowych wyniosły – 39 poległych. Kompania Pionierów straciła w tym czasie jednego poległego. Rany odniosło 361 grenadierów i fizylierów (w I. Batalionie – 124, w II. Batalionie – 128, w Batalionie Fizylierów – 109). Za zaginionych uznano 30 żołnierzy. Łącznie pułk stracił 551 ludzi.

Na terenie całych Niemiec komisje werbunkowe przystąpiły w 1917 r. do poboru rocznika 1898. Na froncie zachodnim, po obu stronach wrogie armie ponosiły duże straty w wyniku tzw. „bitew technicznych” – charakteryzowały się one masowym użyciem technicznych środków walki (głównie artylerii, ale i też na coraz szerszą skalę czołgów). Nasycenie artylerią podczas bitew flandryjskich przekraczało 140 dział na kilometr frontu. Przygotowania artyleryjskie trwały po 8-9 dni. Pod Ypres 16 dni. Zużycie amunicji sięgało w armii brytyjskiej 8 ton na 1 metr niemieckich okopów. W ciągu dnia armia brytyjska nacierająca pod Cambrai zużywała 400 wagonów amunicji. Zapewne w celu podniesienia ducha bojowego tłamszonych ogniem brytyjskiej artylerii Kołobrzeskich Grenadierów 22 maja 1917 r. Cesarz Wilhelm II po raz trzeci wizytował pozycje pułku na froncie zachodnim.

Na terenie powiatu szadzkiego, jak i w całych Niemczech, w związku z coraz dotkliwszym brakiem rąk do pracy dało się zauważyć spadek produkcji rolnej. Wprowadzono na terenie całych Niemiec reglamentację towarów. Coraz powszechniejsze stawały się tzw. „ersatz” - towary/materiały zastępcze wymuszone ciężką sytuacją izolowanej niemieckiej gospodarki nastawionej na produkcję wojenną.

W 1918 r. do wojska powołano rocznik 1899 (na front trafiali też ochotnicy poborowi w wieku 16-17 lat). Zaczęto baczniej też przyglądać się „wyreklamowanym” (niezdolni, ale też i zdolni do służby mężczyźni, tylko że potrzebni jako fachowcy do pracy w fabrykach). W 1918 r. było ich 2 154 387 w tym zdolnych do służby 1 097 108. Wojsko domagało się poborowych, ale też domagało się nowych armat, karabinów, amunicji itd.

W styczniu i lutym 1918 r. 9. Pułk Grenadierów toczył walki pozycyjne w Lotaryngii. Na przełomie lutego i marca trwały w armii niemieckiej intensywne przygotowania do wielkiej ofensywy na zachodzie. Zakładano powrót po trzech latach stagnacji – do wojny ruchomej/manewrowej. Wojsko podzielono na: dywizje uderzeniowe (*Angriffsdivisionen*) i dywizje pozycyjne (*Stellungsdivisionen*). Wśród tych pierwszych znalazła się też 3. Dywizja Piechoty. W batalionach 9. Pułku Grenadierów rozpoczęto tworzyć grupy szturmowe (*Stosstruppen*)⁵². 21 marca 1918 r. rozpoczęła się *Kaiserschlacht* (Bitwa Cesarza), tak nazwana z racji zaangażowanych

⁵² Były to jednostki składające się z młodych mężczyzn poniżej 25 lat, otrzymujących podwójne racje żywniowe, których zadaniem były wypady i ataki na okopy przeciwnika.

w nią sił i rozmachu. Bitwa w rozumieniu jej twórców dowodzącego armią niemiecką Ericha Ludendorfa i Paula von Hindenburga (szef sztabu armii niemieckiej)⁵³ miała zakończyć działania wojenne na froncie zachodnim⁵⁴. Początek ofensywy – marsz w kierunku Arras – uderzenie na styku armii francuskiej i brytyjskiej. Odniesiono jedynie sukces taktyczny wdarcia się na 20 km w głąb pozycji alianckich. 9. Pułk w toku tej ostatniej wielkiej ofensywy armii niemieckiej w marcu walczył pod Cambrai i Bapaume, w kwietniu pod Rómmel. Nie zdobyto jednak Arras, o czym zadecydowały braki w zaopatrzeniu. Niemiecki marszałek Ludendorf 29 kwietnia wstrzymał ofensywę.

Po nieudanej ofensywie 9. Pułk Grenadierów brał udział pomiędzy kwietniem a wrześniem w walkach pozycyjnych we Flandrii i pod Reims w Szampanii w październiku tego samego roku toczył też walki na linii Zygryda. Jeszcze w dniach 1-4 listopada 1918 r. walczył pomiędzy Aisne i Maas. Pomiedzy 5 a 11 listopada uczestniczył w walkach odwrotowych spod Antwerpii w północnej Belgii. Tam jednostkę zastało ogłoszenie 11 listopada 1918 r. o godz. 11.00 zawieszenie broni na całym froncie zachodnim. Zakończyła się Wielka Wojna.

Nazajutrz 9. Pułk Grenadierów otrzymał rozkaz o rozpoczęciu odwrotu, który (wraz z całą 3. Dywizją Piechoty) rozpoczął się 13 listopada. Marszem pieszym, eszelonami 3. Dywizja przybyła 14 grudnia 1918 r. do Berlina uroczyste witana na dworcu. Orkiestry grały *Preussenmarsch* i *Unser Kaiser liebt die Garde*. Tam przebywali do 18 grudnia. Następnego dnia 19 grudnia o godzinie 6.00 rano 9. Pułk Grenadierów przybył do Stargardu, witany uroczyste na dworcu przez nadburmistrza Stargardu Kolbego, pomaszzerował do koszar. Oficjalne powitanie pułku odbyło się wieczorem na Rynku Staromiejskim.

Całkowite straty pułku w okresie wojny wyniosły 19 816 zabitych, zaginionych i rannych. W tym zabitych było 5 258 (oficerów – 170; podoficerów – 454; szeregowych – 4 660). Rannych i zaginionych 362 oficerów i 14 196 podoficerów i szeregowych.

Przykładowe straty na poziomie kompani wynosiły (1 kompania I. Batalionu 9 GR): w 1914 r. – 117 oficerów i żołnierzy; w 1915 r. – 140; w 1916 r. – 66; w 1917 r. – 75; w 1918 r. – 62.

Za zasługi w I wojnie światowej odznaczeni zostali oficerowie i żołnierze następującymi odznaczeniami. Order za zasługi (*Orden „Pour le mérite”*): mjr v. Seelhorst (w dniu 26.11.1917 r.), mjr dowódca Batalionu v. Detten (28.08.1918 r.). Order Koronny II. Klasy z Mieczami (*Kronenorden II. Kl. mit Schwertern*) otrzymał dowódca pułku płk baron (Freiherr) v. Eberstein (07.11.1916 r.). Krzyż Rycerski Królewskiego Domu Panującego Hohenzollernów (*Kreuz der Ritter des Königlichen Hausordens von Hohenzollern*) otrzymało: 14 oficerów. Wojskowy Krzyż Zasługi (*Militör – Verdienstkreuz*): 6 oficerów i podoficerów. Krzyż Zasługi za pomoc na polu bitwy (*Verdienstkreuz für Kriegshilfe*) otrzymało 2 oficerów: Schlovién i Hein. Krzyżem Żelaznym I klasy odznaczonych zostało: 172 oficerów, podoficerów i szeregowych (grenadierów i fizylierów).

⁵³ 2 października 1917 r. w związku z przypadającymi w tym dniu 70. urodzinami feldmarszałka, fragmentowi Jobstrasse (dzisiejsza ul. S. Czarnieckiego) w Stargardzie nadano nowego patrona w osobie jubilata. *Adress-Buch für Stargard in Pommern* 1921, Stargard in Pommern 1921, s. 203.

⁵⁴ R. Gray, *Kaiserschlacht. Wiosenna ofensywa Ludendorffa 1918*, Poznań 2010, s. 7, 29.

W kilka miesięcy po przybyciu do Stargardu żołnierze z 9. Pułku Grenadierów w sile batalionu wysłani zostali do Szczecina przeciwko zrewoltowanym grupom żołnierzy oraz robotnikom, którzy pod wpływem agitacji działaczy „Związku Spartakusa”⁵⁵ 19 czerwca 1919 r. przystąpili do strajku w stoczniach szczecińskich, fabryce konstrukcji mostowych Gollnowa i fabryce Stowera, produkującej pojazdy samochodowe i broń (obecnie zakłady „Polmo”). Władze ogłosiły w mieście stan obłężenia. Do stłumienia demonstracji i uspokojenia sytuacji w mieście, użyto żołnierzy ze Stargardu i Stralsundu. Wojsko zepchnęło robotników spod prezydium policji do stoczni „Vulcan” (po 1945 Stocznia Szczecińska). Żołnierze otoczyli stocznę kordonem. Na początku trzeciej dekady czerwca strajk ostatecznie złamano, aresztując ponad 200 robotników⁵⁶.

Jednostkę rozformowano 2 lipca 1919 r. Uroczystość zdania sztandarów pułkowych miała miejsce w Kołobrzegu podczas ostatniej parady rozwiązywanych jednostek II. Okręgu Wojskowego⁵⁷. Z chęci upamiętnienia poległych towarzyszy broni, z inicjatywy Związku byłych żołnierzy 9. Pułku Grenadierów (*Verein ehemaliger Neuner*), który mieścił się przy ul. Wojska Polskiego 33 (Breitestrasse 33) w 1924 r. w bezpośrednim sąsiedztwie Kościoła Mariackiego od strony obecnej ulicy Bolesław Krzywoustego odsłonięty został pomnik poświęcony poległym żołnierzom 9. Kołobrzieskiego Pułku Grenadierów hrabiego Gneisenau (ilustr. 12). Autorem pomnika był berliński (tam studiował i pracował) artysta/rzeźbiarz Karl Kowalczewski, urodzony w 1876 r. w miejscowości Schwarzenau (Czerniejewo pow. Gniezno)⁵⁸. Pomnik zwany *Neuner (Dziewiątym)* miał formę czworobocznej kolumny. Podstawa kolumny umieszczona była na planie koła ze schodkami. Inskrypcja umieszczona na kolumnie – informowała o poległych: 170 oficerach, 454 podoficerach i 4 660 szeregowych (grenadierach i fizylierach). Poniżej na innej płaszczyźnie kolumny umieszczono odznakę grenadierów i daty 1914–1918. Na szczycie kolumny umieszczona była, wykonana z brązu rzeźba mężczyzny - w przepasce biodrowej, hełmie bojowym z mieczem w prawej i tarczą w lewej ręce – symbolizująca niemieckiego żołnierza wzorowana na starożytnego wojownika. Figura ta zbliżona do naturalnych rozmiarów ważyła około 150 kg.

W odniesieniu do I wojny światowej należy też wspomnieć, że w kaplicy Mariackiej Kościoła NMP znajdowała się płaskorzeźba poświęcona poległym i zaginionym: 3 272 oficerom i żołnierzom z 211 Rezerwowego Pułku Piechoty (*Reserve Infanterie Regiment Nr. 211*)⁵⁹.

⁵⁵ „Związek Spartakus” (niem. Spartakusbund) – ruch rewolucyjny działający w Cesarstwie Niemieckim w czasie I wojny światowej. W grudniu 1918 r. członkowie „Spartakusa” utworzyli Komunistyczną Partię Niemiec.

⁵⁶ Pięćdziesiąt jeden lat później... 17 grudnia 1970 r. w godzinach wieczornych dowódca 12. Dywizji Zmechanizowanej im. Armii Ludowej polecił przegrupować ze Stargardu do Szczecina 9. Zaodrzeński Pułk Zmechanizowany (JW. 3453). Pułk został ześrodkowany przy al. Piastów. Żołnierze 9. Pułku zostali użyti do patrolowania miasta i przeciwdziałania próbom wywołania zamieszek ulicznych przez strajkujących robotników Stoczni Szczecińskiej. E. J. Nalepa, *Wojsko Polskie w grudniu 1970*, Warszawa 1990, s. 69.

⁵⁷ Było to spowodowane redukcją armii niemieckiej po Traktacie Wersalskim, który ograniczał ją do 100 000 armii zawodowej.

⁵⁸ Oprócz stargardzkiego pomnika był on także autorem pomnika upamiętniającego poległych odsłoniętego w 1925 r. w miejscowości Papenburg nad rzeką Ems w północno-zachodnich Niemczech. Przed wybuchem I wojny światowej zaprojektował m.in. fontanny przy dworcach kolejowym w Bydgoszczy i Bangkoku. Jego brat Paul Ludwig (1865 – 1910) też był artystą-rzeźbiarzem.

⁵⁹ *Inwentaryzacja Kościoła Mariackiego z 1936 r.*, Landesarchiv Greifswald, Rep. 55, Nr. 117.

Tradycje rozwiązanego 9. Pułku Grenadierów kultywowane były przez oficerów o żołnierzy z 1 i 4 kompani I. Batalionu 4. Pułku Piechoty Reichswehry⁶⁰, który powstał w marcu 1921 r. i dyslokowany był m.in. w stargardzkich Czerwonych Koszarach⁶¹. Żołnierze z tych dwóch kompani opiekowali się też opisanym wyżej pomnikiem.

Po dojściu hitlerowców do władzy i powołaniu do życia Wehrmachtu tradycje 9. Kołobrzeskiego Pułku Grenadierów hrabiego Gneisenau kultywowane były w 25. Pułk Grenadierów przekształconego w toku wojny w 25. Pułku Grenadierów Pancernych.

⁶⁰ Reichswehra - nowo powołana w 1919 r. siła zbrojna demokratycznych Niemiec (Republiki Weimarskiej).

⁶¹ W Stargardzie stacjonował I. Batalion, w Kołobrzegu II. Batalion i sztab pułku, w Wąlczu III. Batalion.

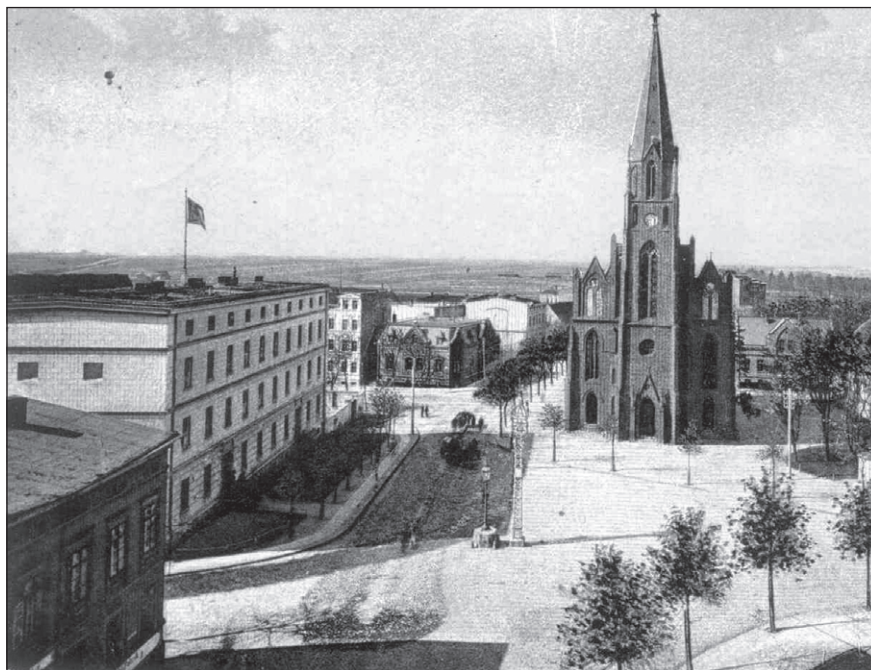
Zusammenfassung

Stargarder Garnison während des Ersten Weltkrieges

Stargard als eine Garnisonstadt auf der Karte des preußischen Staates existierte seit Anfang des 18. Jh. Nach zweihundert Jahren, zu Beginn des 20. Jahrhunderts hatte sie schon eine lange Tradition der Garnisonstadt mit zahlreichen Militärobjekten wie eine Kaserne, Exerzierplätze, Offizierskasino, Lazarett, Kommandantur und Rekrutierungszentrale sowie eine militärische Wäscherei. 1919 zählte Stargard 27.354 Einwohner, davon 1.790 Soldaten und Offiziere, die in der Stadt angemeldet waren. Dazu kommen noch mehrere Tausend Wehrpflichtigen von dem in Stargard stationierten 9. Colbergschen Grenadier-Regiment „Graf Gneisenau“. Militär spielte eine bedeutende Rolle im Leben der Stadt, viele Bewohner wurden dort als Zivilisten beschäftigt, hier existierten Veteranen-Vereine, an den Sonntagen spielte für die Stadtbewohner die Garnison-Orchester. 1914, nach dem Ausbruch des Großen Krieges, der mit Laufe der Zeit als Erster Weltkrieg bezeichnet wurde, wurde die Stadt noch mehr militarisiert, es wurden Reserve-Lazarette erbaut, am westlichen Rand der Stadt wurde ein Kriegsgefangenenlager errichtet. Am 7. August 1914 wurden die 3.500 Grenadiere, die in den Krieg ausbrachen, verabschiedet. Nach über 4 Jahren 19.12.1919 kehrten die Soldaten und die Offiziere des 9. Grenadier-Regiments zurück und wurden am gleichen Bahnhof offiziell begrüßt. Sech Jahre später, in der Nähe von Marienkirche wurde ein Denkmal für die in den Jahren 1914-1918 gefallene Soldaten gebaut: 170 Offiziere, 454 Unteroffiziere und 4660 Soldaten vom 9. Colbergschen Grenadier-Regiment.

Ilustr. 1. Orkiestra garnizonowa 9. Kołobrzeskiego Pułku Grenadierów, koniec XIX w. (kartka pocztowa ze zbiorów autora)

Ilustr. 2. Budynek dowództwa podokręgu i stargardzkiego garnizonu przy dzisiejszym pl. Św. Ducha, (po lewej stronie z flagą), początek XX w. (kartka pocztowa ze zbiorów Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 3. Standort-Lazarett – szpital garnizonowy w Stargardzie, lata 1914 – 1918
(kartka pocztowa Zbiory Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 4. Mały plac ćwiczeń (*Kleine Exerzierplatz*) 9. Pułku Grenadierów, i Czerwone Koszary, około 1910 r. (kartka pocztowa ze zbiorów Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 5. Pułkownik Leu, dowódca 9. Pułku Grenadierów w latach 1914-1915, fot. za: J. Hansch, F. Weidling, *Das Colbergsche Grenadier-Regiment Graf Gneisenau (2. Pommersches) Nr. 9 im Weltkriege 1914-1918*, Berlin 1929

Verlustliste Nr. 90.	
1. Garde-Ersatz-Regiment.	Reservist Richard Biese aus Greifenhagen — tot.
Landwehr-Infanterie-Regiment Nr. 20.	Gefreiter Gustav Braun aus Krumin (soll jedenfalls Krummin heißen. Red.), Saazig — verm.
Füsilier-Regiment Nr. 34.	Unteroff. Karl Wellmer aus Leine, Pyritz — leicht verm. Unteroff. d. R. Karl Schütt aus Altdamm, Greifenhagen — schwer verwundet.
Infanterie-Regiment Nr. 49.	Kriegsfreiw. Erich Michaelis aus Klügow, Pyritz — leicht verm. Ersatz-Ref. Otto Gaster aus Panzin, Saazig — verm. Vizefeldwebel Ernst Löhre aus Gabbert, Saazig — verm.
Infanterie-Regiment Nr. 140.	Wehrm. Albert Fischer aus Binow, Greifenhagen — schwer verm. Wehrm. Julius Fleege aus Klemplin, Saazig — tot.
Infanterie-Regiment Nr. 149.	Unteroff. Gottfr. Hartelt aus Daber, Naugard — schwer verm. Wehrm. Otto Hinz aus Rehsell, Naugard — tot. Gefr. d. L. Karl Freitag aus Massow, Naugard — schwer verm. Mustertier Wilhelm Radtke aus Carlsthal, Saazig — leicht verm.
Garde-Reserve-Manen-Regiment.	Gefreiter Adolf Tesmar aus Rakitt, Pyritz — verm.
Feldlazarett Nr. 4 des 2. Armeekorps, Altdamm.	Trainsergt. Hermann Reklaff aus Freienwalde, Saazig — durch Unfall verletzt.

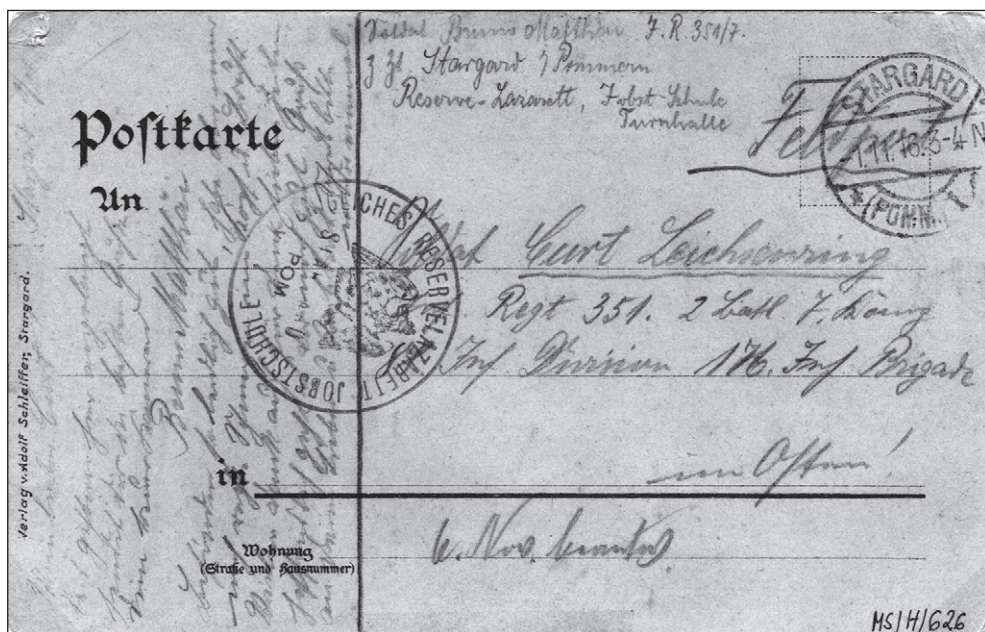
Ilustr. 6. Lista strat nr 90 (*Verlustliste*) zamieszczona w „Stargarder Zeitung” 4 XII 1914 r.

Ilustr. 7. Krzyż Żelazny (*Eiserne Kreuz*) z datą: 1914. (zbiory Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 8. Wnętrze lazaretu rezerwowego w domu Bractwa Kurkowego (Reservelazarett Schützenhaus), około 1916 r. (kartka pocztowa ze zbiorów Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 9. Rewers kartki pocztowej wysłanej 1 listopada 1916 r. ze szpitala rezerwowego przy ul. B. Limanowskiego (Koenigliches Reservelazarett Jobtschule - Królewski Rezerwowy Lazaret Jobtschule), 1916 r. (zbiory Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 10. Pamiątkowa fotografia z 1915 r. żołnierzy 9. Pułku Grenadierów (zbiory Muzeum w Stargardzie)

Ilustr. 11. Strona tytułowa XVIII rozdziału z monografii 9. Pułku Grenadierów obrazująca krwawą walkę jesienią 1917 r. we Flandrii. Fot. za: J. Hansch, F. Weidling, Das Colbergsche Grenadier-Regiment Graf Gneisenau (2. Pommersches) Nr. 9 im Weltkriege 1914 – 1918, Berlin 1929.

Ilustr. 12. Pomnik upamiętniający poległych żołnierzy i oficerów z 9. Kołobrzeskiego Pułku Grenadierów, odsłonięty w 1924 r. (zbiory Muzeum w Stargardzie)